

לשוננו לעם

עורכים: ע' איתן ומ' מדן

מתוך

כרך מב, תשנ"א

האקדמיה ללשון העברית
מוגן בזכויות יוצרים

שינויי משמעות של המלים

שתי פנים למלה: פן אחד הוא המסמן, כלומר צורתה הפונטית ותמונתה הגראפית (שבעברית אפשר לכנות "תיבה"), והפן השני הוא המסומן, כלומר המושג שהיא מייצגת, משמעותה. כאשר משמעות המלה משתנה, לעולם אין קפיצה מקרית, אלא גלישה מעניין לעניין, העשויה להתהוות כאשר יש קרבה או דמיון, או בין המסמנים, כלומר התיבות, או בין המסומנים, כלומר המשמעויות. לפי עיקרון זה ערך אולמאן (ראה עליו להלן, בסוף דברינו) את שינויי המשמעות חלוקה מרובעת. נסמן חלוקה זו בצורת טבלה, ואחר כך נבאר את השינויים אחד אחד.

בין המסמנים (התיבות)	בין המסומנים (המשמעויות)	
אטימולוגיה עממית	מטאפורה	דמיון
שינוי מחמת שכנות	מטונימיה	קרבה

מטאפורה – שינוי משמעות מחמת דמיון בין המסומנים

מי שקשור על-ידי כבלים ומי שמנוע על-פי החוק, שניהם אינם חופשיים בפעולתם, ומחמת דמיון זה עבר הפועל "אסר" ממשמעותו הראשונה 'כפת, כבל' למשמעותו השנייה 'מנע על פי החוק'. במקרא נאמר "לאסר מלכיהם בזקים" (תה' קמט, ח), "והוא אסור בַּאֲזָקִים" (יר' מ, א), ובמשנה שנינו "החכם שאסר את האשה בנדר על בעלה" (יבמות ב, י), "לא למדתנו רבנו שאַבֵּל אסור לרחוץ" (ברכות ב, ו). "עיקר" הוא בלשון המשנה 'שורש', חלק הצמח שממנו הוא צומח וניזון, ומכאן הפתגם "זרוק מִטָּה לאוויר, לעיקרו נופל" (במדבר רבה, בלק, כ, כב); בלשון ימי הביניים "עיקר" הוא 'כלל יסודי שעליו האמונה מבוססת' וכאילו ממנו היא נבנית, ומכאן "שלושה

עשר העיקרים" של התורה לפי הרמב"ם, ושם ספרו של יוסף אלבו, "ספר העיקרים".

אלה הן דוגמות של מטאפורה. השם הזה לקוח מן הרטוריקה הקלאסית, ובה הוראתו שימוש במלה כדי לציין לא את מה שהיא רגילה לציין אלא דבר דומה, כגון "אריה" בשביל 'גיבור'. אבל מי שמכנה את הגיבור בשם "אריה" רואה בדמיונו את אותה חיה הנחשבת לאמיצה ותקיפה, ומדמה לה את האיש – ואילו בדוגמות שהבאנו המשמעות הראשונה נשכחה כליל: האיש ה"אסור" מלעשות דבר-מה אינו בעינינו כמי שקשור בכבלים, ו"עיקרי הדת" אינם מזכירים לנו שורשים. לכן התופעה שהייתה רטורית נהפכה לתופעה בלשנית.

הרבה נכתב על המטאפורה, והובחנו בה סוגים שונים. הדמיון בין המסומנים יכול להיות בתחומים שונים: במראה, בתפקיד, או בפרט כל שהוא. מעבר החצייה להולכי רגל נקרא בפי העם "זברה" מפני שהפסים הלבנים והשחורים שלו מזכירים לנו את העור של אותו בעל-חיים; הרבה מטאפורות לקוחות מגוף האדם: "פי (הבאר)", "צוואר (הבקבוק)", "בטן (האניה)", ועוד. יש מטאפורות המקשרות בין חושים שונים: "צבעים חמים", "צבעים רועשים", "נקול חד" ועוד; יש המכנות רגש נפשי על-ידי תכונה פיזית: "מחשבות ורודות", "מחשבות שחורות", "ילד מתוק"; ויש מטאפורות מן המוחשי למופשט, כמו זו שחלה ב"אסור" שהזכרנו למעלה: "פסק" עבר מן 'חתך' ל'החליט', 'תפש' מן 'אחז' ל'הביך' (כאילו: תפש במוחו).

מטונימיה – שינוי משמעות מחמת קרבה בין המסומנים

"מזוזה" היא במקרא אחד משני העמודים שמצדי הפתח, וכיוון שעל אחת ממזוזות הדלת בבתי היהודים נקבעת פיסת קלף שכתובות בה שתי פרשיות מספר דברים (ו, ד-ט; יא, יג-כא), הקלף הזה עצמו קיבל את השם "מזוזה". ההבדל שבין מטונימיה למטאפורה הוא ברור: פיסת הקלף אינה דומה לעמוד הפתח, אלא קרובה לה במציאות.

גם השם "מטונימיה" הוא מונח של הרטוריקה, וממנה עבר לבלשנות. וגם כאן יש מינים שונים ומשונים של "קרבה": יש קרבה ממשית, כמו בדוגמה שבה פתחנו; יש קרבה מחשבתית, כזו שבין שם פעולה לשם המציין את תוצאת הפעולה: במשפט "הנוסע האריך בסיפור תלאותיו" המלה

"סיפור" היא שם פעולה, פעולת המספר, ואילו במשפט "אריה בעל גוף הוא סיפור של ביאליק" המלה "סיפור" היא תוצאת הפעולה, הדבר המסופר. כמו כן, מכנים כלי בשם החומר שממנו הוא עשוי: "אבן" מציין במקרא את משקלות המאזניים, שנעשו בזמן העתיק מחומר זה; מכנים דבר בשם מקום מוצאו, כגון "מאלאגה", הוא יין הבא ממאלאגה, וחיבור בשם מחברו, כגון "קראתי את ישעיהו", כלומר את הספר שישעיהו כתב.

לפעמים קרבת המסומנים ששינוי המשמע מושתת עליה היא קרבה שבין דבר מסוים לאחד מחלקיו, וסוג זה של מטונימיה נקרא **סינקדוכה**: בדרך סינקדוכה אומרים על עדר בקר המונה מאה פרים ופרות שיש בו "מאה ראשים" או "מאה גולגולות"; נאמר שבני-ישראל נתנו תרומה למשכן "בקע לגלגלת" (שמות לח, כו), כדי להשמיע שנתנו בקע אחד כנגד כל איש. גם התהליך ההפוך, הזכרת דבר שלם במקום אחד מחלקיו, שייך לסינקדוכה, כגון "נעליים של עגל", תמורת נעליים עשויות מעור של עגל. סינקדוכה הוא גם כל חילוף של יחיד ברבים ושל סוג במין: כשאוכלים "רבע עוף", עוף זה הוא תרנגולת דווקא, ולא ציפור כלשהי; כאשר יעקב הודיע לעשו "ויהי לי שור וחמור צאן ועבד ושפחה" (בר' לב, ו), התכוון לומר שהיו לו שוורים, חמורים, עבדים ושפחות – וכן אומר רש"י "דרך ארץ" [כלומר, מנהג העולם] לומר על שוורים הרבה "שור", אדם אומר לחבירו 'בלילה קרא התרנגול' ואינו אומר 'קראו התרנגולים'.

אטימולוגיה עממית – שינוי משמעות מחמת דמיון בין המסמנים

אטימולוגיה של מלה היא מוצאה ההיסטורי והשתלשלותה. למשל, האטימולוגיה של "עיתונאי" היא המלה "עת", שממנה "עיתון", פרסום היוצא לאור לעתים מזומנות, ומזה "עיתונאי", האיש הכותב בעיתון. אבל לפעמים נשכחת מתודעת הדוברים האטימולוגיה ההיסטורית של מלה מסוימת, והם אינם מקשרים את המלה עם מוצאה האמיתי אלא עם מלה או שורש אחר. למשל: המלה "תוכן" הוראתה במקרא 'מידה, כמות'; כאשר פרעה ציווה על בני ישראל "ועתה עבדו ותבן לא יתן לכם ותלן לבנים תתנו" (שמות ה, יח), כוונתו הייתה שימשיכו לתת מידת לבנים, כלומר כמות לבנים, כאשר נתנו בעבר; כמו כן בדברי יחזקאל (מה, יא): "האיפה והבת תלן אחד יהיה" פירושם שהמידה הקרויה "איפה" והמידה הקרויה "בת" יהיו מידות שוות, מידה אחת. המלה "תוכן" גזורה מן השורש

תכ"ן שפירושו 'מדד'. אבל הפועל ההוא אינו משמש בלשוננו, ובהרגשת הדוברים המלה "תוכן" התקשרה עם "תוך", כלומר 'בפנים', ו"תוכן" הוא 'מה שבפנים', על כן אנו אומרים "השיעור היה מעניין ומלא תוכן", "אין למסור תוכן מכתב זה לאיש בלתי מוסמך". על-ידי התופעה הזאת מלה מתנתקת ממקורה ההיסטורי ומתקשרת - בתודעת הדוברים - עם מלה אחרת, כלומר האטימולוגיה האמיתית שלה מתחלפת כביכול באטימולוגיה חדשה; על כן התופעה נקראת אטימולוגיה עממית. התהליך מתהווה כאשר המוצא ההיסטורי של מלה מסוימת נשכח, והיא קרובה בצלילה למלה ממלות הלשון.

דוגמה נוספת לאותה תופעה היא השימוש שאנו עושים בפועל "אֶשְׁפִּיז". זהו פועל שנוצר בעברית הישראלית מן המלה "אושפיזא", מלה תלמודית ממוצא פרסי שהוראתה 'מקום אירוח, מלון' (ממנה גם ה"אושפיזין", כלומר ה'אורחים', של חג הסוכות), ולכן "אֶשְׁפִּיז" הוראתו הראשונה 'אירח'. אולם מחמת דמיון הצליל למלה האנגלית hospital, הוא 'בית-חולים', קיבל פועל זה את המשמעות 'אירח בבית-חולים'. דוגמה אחרת: הוראת המלה "מנזר" שבספר נחום (ג, יז) היא 'שר משרי המלוכה, נסיד', והמחקר לימד שהיא שאולה מן האכדית; אולם אנו משתמשים בה במשמעות 'בית נזירים', כי קשרנו אותה, שלא לפי האמת ההיסטורית, במלה "נזיר".

שינוי מחמת שכנות - שינוי משמעות מחמת קרבה בין המסמנים

במקרים רבים אנו נוכחים לדעת שבקרבת מלה מסוימת תימצא מלה מסוימת אחרת בשכיחות גדולה יותר ממלים אחרות. ה"גוי" - כאשר הוא יהודי - הוא "גמור"; ה"אינפלציה", במצבים כלכליים מסוימים, "דוהרת"; ה"נוף" הנשקף מן המלון בעל חמישה כוכבים הוא "מרהיב"; "סטירת הלחי" היא "מצלצלת"; ה"גיליון" של העיתון "נסגר" ואילו ה"ישיבה" "ננעלת". קוראים לתופעה זו שִׁכְנוּת. ואמנם אפשר לומר ללא שינוי המובן "גוי שלם", "אינפלציה מתגברת", "נוף נהדר", "סטירת לחי חזקה", "הגיליון ננעל", "הישיבה נסגרה" - אלא שמסורת או הֶרָגֶל מכתיבים במידת-מה את בחירת המלים. עתה עשוי לקרות שכאשר שתי מלים באות לעתים קרובות זו ליד זו, אחת מהן תקבל חלק ממשמעותה של השנייה. המלה "סרסור", למשל, מציינת במקורותינו 'מתווך', האיש המקשר בין מוכר לקונה בכל עסק שהוא; אולם היום אין שומעים על "סרסורים" בענייני דירות, אלא על

"מתווכים" או על "סוכנים": ריבוי הביטויים מן הסוג "סרסור עברה", "סרסור לזנות" העניק למלה "סרסור" הוראת-לוואי של גנאי, והסרסורים ההגונים בחרו להם שם אחר. "מלאך" במקרא הוא 'שליח' – אולם רוב המלאכים שבתנ"ך הם "מלאכי ה'" ומשום כך סָתַם "מלאך" נשלח אלינו מן השמים, ובשביל שליחי בשר ודם אנו משתמשים במלה "שליח". המלים האלה, "סרסור", "שליח", עברו אפוא שינוי משמעות מחמת שכנותן למלים אחרות.

משמעותן של מלים אחדות, הבאות לעתים קרובות בקרבת מלית השלילה "לא", נהפכה בדרך זו למשמעות של שלילה. "כלום", למשל, משמעותה "דבר מה"; אולם מלה זו רגילה לבוא במשפטים המכילים את מלת השלילה "לא": "לא עשיתי כלום", "לא ראיתי כלום"; בגלל זה קיבלה המלה "כלום" משמעות שלילית גם כשהיא לבדה: לשאלה "מה ראית שם?" עשוי הנשאל להשיב "כלום"; כאשר כוונתו היא "לא כלום". נבחר את דברינו על-ידי תרגום לאנגלית: "כלום" הוא something, אבל מחמת שכנותו השכיחה למלת השלילה "לא" הוא כביכול "בלע" את משמעותה, ואנו משתמשים בו בהוראת nothing. מעניין לציין שאותו הדבר קרה גם בצרפתית: המלה rien, גזורה מן הלאטינית res, משמעותה המקורית 'דבר' – אולם שכיחותה במשפטי שלילה הפותחים במלית השלילה ne הפכה את משמעותה ל'לא דבר'. הוא הדין לביטוי "אף אחד", שמהוראתו 'אפילו אחד' עבר להוראה 'אפילו לא אחד' מחמת ריבוי המשפטים מן הסוג "לא היה שם אף אחד"; על כן אנו אומרים "מי היה בבית?" – "אף אחד!"; כלומר "אפילו לא איש אחד".

דבקות גדולה יותר מאשר בשכנות מצויה בין המלים המרכיבות ניב, הוא צירוף פְּבֹל: כאן שתי מלים (או יותר) באות לעולם סמוכות זו לזו להבעת מושג אחד: "בית הבד" = 'מקום דריכת הזיתים', "משא ומתן" = 'דיון', "פשט את הרגל" = 'חדל לשלם את חובותיך', "נעלמו עקבותיו" = 'לא נודע מקום הימצאו', ורבות כאלה. לפעמים אנו מקצרים את הניב, כלומר משתמשים באחד מרכיביו בלבד ומעמיסים עליו את המשמעות של הניב השלם. דוגמה מובהקת לתופעה זו במקרא הוא הפועל "סעד": הוראתו 'חיזק, תמך', ובהוראה זו הוא בא במקרא כמה פעמים בצירוף "סעד את לבו", כלומר 'חיזק את לבו' דהיינו 'אכל': "ואקחה פת לחם וסעדו לבכם" אמר אברהם למלאכים (בר' יח, ה); באותה משמעות בא הצירוף

עוד שלוש פעמים (שופ' יט, ה; יט, ה; תה' קד, טו). אולם בספר מלכים א (יג, ז) כתוב "בָּאָה אֶתִּי הַבֵּיתָה וְסַעְדָּה" – ולא כתוב שם "וְסַעְדָּה אֶת לְבָבְךָ". על-ידי פירוק הניב, קיבל הפועל "סעד" את המשמעות החדשה 'אכל' (ומכאן "סעודה", "מסעדה", וכו'). בדומה לזה, "צרם את האוזן" משמעו בלשון המשנה 'פצע ופגם את האוזן' ועל-ידי זה עשה בהמה לבעלת מום, ואם הייתה זו בכור הפקיע אותה מקדושתה; אולם בלשון המאוחרת ביטוי זה התחיל לשמש שימוש מטאפורי, המציין שמישהו פגם את אוזניו לא בסכין אלא על-ידי השמעת קולות בלתי ערבים, מנגינה מזויפת: "ניגון הכינור שלא היה מכוון צרם את אוזני", בהמשך, קיבל הפועל "צרם" לבדו את המשמעות של הניב כולו, ואנו אומרים "מנגינה צורמת" – ואפילו "צבעים צורמים", שאינן מותאמים זה לזה, ו"מעשים צורמים", בלתי ראויים למי שעשה אותם. הפועל "צרם" שינה אפוא את משמעותו מ'פגע, פגם' ל'השמיע מנגינה מזויפת', 'יצר דיסהרמוניה'. השמטת חלק של ניב נקראת **חיסור** ובלעז **אליפסיס**: שינוי משמעות מחמת חיסור הוא מקרה מיוחד של שינוי מחמת שכנות.

שינויי משמעות נוספים: צמצום והרחבה של משמעות

החלוקה המרובעת של אולמאן של שינויי המשמעות מושכת את הלב מחמת המבנה ההגיוני והסימטרי שלה – אך יש בה פגמים. ראשית כול היא יוצרת את הרושם שלפנינו ארבעה תהליכים פחות או יותר שקולים, ואמנם אין הדבר כן: אין להשוות את התפוצה הרחבה של המטאפורה לתפוצה המוגבלת של שינוי מחמת שכנות. חמור מזה: לא נמנו בה שינויים אחדים, ואך בדוחק אפשר לכלול אותם בין אלה שנזכרו – וחשובים ביניהם צמצום המשמעות והרחבתה. על שני אלה נקדיש עתה כמה דברי הסבר. בכמה פסוקי המקרא הוראת המלה "לחם" היא 'מאכל', מזון כלשהו: "וַיִּזְבַּח יַעֲקֹב זֶבַח בַּהֵר וַיִּקְרָא לֶאֱחָיו לֵאכֹל לֶחֶם, וַיֹּאכְלוּ לֶחֶם וַיִּלְנוּ בַּהֵר" (בר' לא, נד); אולם מלה זו מציינת במקרא על פי רוב (ובלשוננו – תמיד) 'מזון אפוי מבצק של קמח'. נראה שלפנינו מלה אשר משמעותה המקורית הייתה רחבה, 'מאכל' כלשהו, ומשמעות זו הצטמצמה למאכל מסוים, זה שבלשון חכמים קרוי "פת". כדאי לציין שהמלה הערבית המקבילה, "لَحْمٌ", פירושה 'בשר' – ונראים דברי פרנקל (המובאים בהערה במילון בן-יהודה, ערך 'לחם'): "עיקר משמעות זה השורש בכל הלשונות השמיות היה המזון

העיקרי, והשמיים הדרומיים, בפרט הרועים שעיקר מזונם היה הבשר, השתמשו למזון זה בשם לחם, והצפוניים, שעיקר מזונם היה מהחיטה וכדומה, השתמשו בהשם לחם להמזון הזה". כיוצא בזה: במקרא המלה "פרדס", השאולה מן הפרסית, מציינת 'גן' או 'יער', אולם בלשוננו היום אין "פרדס" אלא מטע עצי הדר. אלה והדומים להם הם דוגמות של **צמצום המשמעות**.

התהליך ההפוך לצמצום המשמעות הוא **הרחבת המשמעות**, והוא שכיח הרבה פחות מן הראשון. אנו קוראים בשם "כסף" את כל אמצעי התשלום, מטבעות של מתכות שונות ושטרות של נייר, ובזה הרחבנו את משמעות המלה "כסף", שלא ציינה קודם אלא את המתכת היקרה הלבנבנה. אנו קוראים "סיטונאי" כל מי שמוכר לסוחרים בכמויות גדולות (בניגוד ל"קימעונאי" המוכר לצרכנים בכמויות קטנות); המלה "סיטונאי" גזורה מן המלה המשנאית "סיטון", השאולה מן היוונית; אולם "סיטון" הוא שם גזור מ"סיטוס", כלומר 'חיטה'; ובכן: בלשון חכמים נמצאת המלה "סיטון" שהוראתה 'מוכר חיטה בכמויות גדולות', וממנה, בדרך הרחבת המשמעות, ה"סיטונאי" שלנו, המוכר כמויות גדולות מכל דבר שהוא.

מי שירצה לדבוק בחלוקה של אולמאן בכל מחיר, יוכל לכלול את צמצום המשמעות ואת הרחבת המשמעות בסינקדוכה, כי בהם מזכירים את המין במקום הסוג או את הסוג במקום המין. את הרחבת המשמעות אפשר גם להכניס בתחום המטאפורה.

סיום

בשלושים השנים האחרונות עברה הסמנטיקה כברת ארץ נכבדת, עד שמוקד עיסוקה נעתק לחלוטין ממקומו הראשון. בתקופתה הראשונה לקחה הסמנטיקה כמובנים מאליהם את התהליכים של הצפנת תוכן מושגי בתוך המבע מצד הדובר ושל פיענוח המבע מצד השומע, וריכזה את התעניינותה במלים הבודדות של כל לשון ולשון ובעיקר בשינויי משמעויותיהן ממבע למבע ומתקופה לתקופה. ואילו היום דווקא התהליכים הכלליים האלה של הצפנה ופיענוח, המשותפים ביסודם לכל לשונות בני האדם, הם המפנים אליהם את שימת לבם של החוקרים. אין ספק שהרחבה והעמקה זו של תחום הסמנטיקה היא תופעה מבורכת, אלא שגם השאלות הראשונות, משמעויות המלים ותהפוכותיהן,

עדיין מעוררות עניין ומבקשות עיון, ולא מן הדין להזניח אותן. אולי לא נטעה אם נראה בסמנטיקה של ימיה הראשונים את הענף שלאיונס כינה "סמנטיקה תיאורית", ובסמנטיקה המודרנית את הענף שהוא כינה "סמנטיקה תיאורטית" (John Lyons, *Semantics*, Cambridge University Press 1977, עמ' 138). סיכום של התקופה הראשונה של הסמנטיקה אפשר למצוא בעבודותיו של סטפן אולמאן (Stephen Ullmann), כגון *The Principles of Semantics* (אוקספורד 1951) ו-*Semantics* (אוקספורד 1964) – ספרים שבעבר היית מוצא את שמם בביבליוגרפיה של כל מאמר בנושא זה, ואשר עתה כמעט נשכחו מלב, על דרך הכתוב ישן מפני חדש תוציאו. ואף על פי כן יש עדיין טעם לעסוק בבעיות שעסק בהן אולמאן. וזהו מה שביקשנו לעשות בשורות אלו: לסכם ולשכלל את אחד הפרקים של הסמנטיקה של אולמן, זה הדן במיון של שינויי המשמעות של המלים, ולהתאימו ללשונו.

מנינו בזה שישה (או ארבעה) תהליכים של שינוי משמעות, וייתכן שאפשר להוסיף עליהם. מכל מקום יש לשים לב שידיעת תהליכים אלו מסייעת לנו להשיב על השאלה כי צד מלה משנה את משמעותה, ולא על השאלה למה מלה משנה את משמעותה. לכך דרוש עיון נוסף.

את ימי החודש מציינים במספר מונה ולא במספר סודר, כגון אחד בתשרי, תשעה באב, עשרה בטבת, חמישה-עשר בשבט, שבעה-עשר בתמוז, עשרים וחמישה בכסלו, עשרים ותשעה בנובמבר. המספרים הסודרים צורתם שונה מן המספרים המונים רק עד 10. ראשון – עשירי כנגד אחד – עשרה. מ-11 ומעלה אין צורה מיוחדת להבחנה בין שתי הסדרות.

האומר "עשרים ותשיעי בנובמבר" טועה אפוא טעות כפולה. שהרי גם אילו נזקקנו למספר סודר לא היינו יכולים לומר אלא עשרים ותשעה כמו המספר המונת.

(מתוך: למד לשונך קטן)